VANIMATE EESTI KEELE TEKSTIDE SÕNAVARAST JA GRAMMATILISEST VORMISTIKUST

Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo

Keeleteaduse üks huvitavamaid uurimisvaldkondi on mingi kõneldud keele või keelevormide põhjal arenenud kirjakeele sünni jälgimine. Eesti kirjakeel tekkis 16. sajandil reformatsiooni käigus, mil kogu keskaegne Euroopa ristiusustus, üks rahvas teise järel võttis omaks uue usundi, Martin Lutheri reformeeritud kiriku tõed. Katoliikluse ja luterluse vahelises võitluses tekkisid ja arenesid väikerahvaste kirjakeeled. Kui katoliku kirikus peeti jumalateenistust ladina keeles, siis luterlus nõudis rahvakeelset jumalateenistust ja koguduseliikmeilt jumalasõna tundmist.

Tekkis vajadus ka eestikeelsete tekstide järele, mis ringlesid käsikirjalistena, hiljem juba trükitud raamatuina. "Luterlus on raamatuusk," arvab Uno Liivaku (Liivaku 1995: 19). Ja eesti raamatu lugu kinnitab seda. Nii on kindlaid tõendeid 1525. aastal ilmunud liivi-, läti- ja eestikeelsest missaraamatust (Kivimäe 1975), kümme aastat hiljem, 1535. aastal Wittenbergis trükitud Wanradti-Koelli katekismuseraamatust on järel 11 katkendlikku lehte, kus alamsaksakeelne tekst on pahemal ja eestikeelne tõlge paralleelselt paremal leheküljel (Weiss, Johansen 1930, 1935). Siit avaneb võimalus vaadelda meie kirjakeele ajalugu trükitud teksti põhjal.

Varasemast ajast on eestikeelseid sõnu ja lausekatkeid võõrkeelsetes teostes. Meie keele vanimad kirjapanekud pärinevad 13. sajandist, mil katoliku kiriku preester ja misjonär Henrik oma Liivimaa kroonikas kasutas eesti keele sõnu ladinakeelse teksti ilmestamiseks. Koha- ja isikunimesid on alal hoidunud Taani hindamisraamatus (*Liber Census Daniae*) 1241. aastast. 15. sajandisse jäävad eestikeelsete üksiksõnade kirjapanekud pärinevad katoliku kiriku preestrite või dominikaanlastest kerjusmunkade ülestähendustest. Eestlaste ristiusustamise algperioodist on järele jäänud vähe kirjalikke dokumente, kuigi on usutavaid teateid mitme väljaande kohta (Liivaku 1995: 15). Luterliku reformatsiooni käigus hävitati kogu see kirjandus. "Nagu senised tseremooniad ja uskumu-

sed ümber hinnati "paavstlikeks jõledusteks" ja "ebausuks", nii jälitati ning hävitati ka paavstikiriku käsiraamatuid suure põhjalikkusega. Pole imestada, et mitmetest tolleaegsetest raamatutest, mis sisaldasid ka eestikeelset teksti, pole õnnestunud leida ühtegi säilinud eksemplari," kirjutab Herbert Salu (Salu 1974: 13).

16. sajandi lõpust on säilinud kaks rekatoliseerimisperioodi kuuluvat lõunaeestimurdelist teksti, mille koostajaiks olid jesuiidipaater L. Boierus ja jutlustaja J. A. Völcker. Boieruse tekst avastati 1953. a. Uppsalas (Biezais, Saareste 1954) ja Völckeri käsikiri 1962 Mainzis (Weiss 1964). Peale kiriklike tekstide on 16. sajandist pärit ka ilmaliku sisuga käsikirjalisi dokumente, ametivandeid, katkend Liivimaa talurahva õigusest, silmaarstile antud tunnistus jm, mis on kirjakeele ajaloo uurimisel tänuväärt materjaliks. Suure osa neist publitseerisid A. Saareste ja A. R. Cederberg kaheosalises kogumikus "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739" Hiljem on aga uurijail õnnestunud leida tekste, mis tol ajal olid teadmata (Helk 1973–1974; Kivimäe 1997). Ja loodetavasti tuleb neid päevavalgele veelgi, kui Lääne-Euroopa arhiivid meile varasemast hoopis enam kättesaadavaks osutuvad.

Eesti kirjasõna algusajajärk, eesti kirjakeele vanim periood ei ole tänaseni leidnud üht ühist analüüsi, milles tuleks ammendavalt esile neis tekstides ja tekstikatkendeis leiduv sõnavara ja kasutatud vormistik, vormide kasutussagedus, ortograafia iseärasused, murdetaust, tähendused jm. Selle ajajärgu keelt on varem küllalt põhjalikult iseloomustanud A. Saareste (1937), E. Kobolt (1929) jt, kuid uued arhiivileiud hilisemaist aastaist (Biezais, Saareste 1954; Weiss 1963; Kivimäe 1997) on üldpilti tunduvalt muutnud. Käsikirjalisi tekste endid säilitatakse eri arhiivides Tallinnas, Tartus ja välismaal. Kuigi neid on eri aegadel publitseeritud, paiknevad need eri väljaannetes ja pole uurijaile hõlpsasti kättesaadavad. Tervikkogu seni puudub. Samuti puudub kokkuvõte üksikallikate senisest uuritusest. Vanema eesti kirjakeele sõnastiku laadset väljaannet pole olemaski, eeltööd selleks katkesid 1990. aastate alguses. Eesti keele kateedris registreeriti 1966. aastast alates üliõpilaste leksikograafiapraktika käigus süstemaatiliselt peamiselt 17. sajandi väljaannete sõnavara, varasemate keelemälestiste kohta on see töö tegemata ja kogu vana kirjakeele ainestik vaid sedelkartoteegis. Kirjakeele ajaloo õpetamisel on aga vaja publitseeritud õppematerjali, eesti kirjakeele sõnavara ja grammatika areng kui meie kultuuriloo

olulisi osi tuleb üksikasjalisemalt esile tuua. Ja on loomulik, et alustada tuleb tõepoolest algusest, kirjakeele sünnist.

Seepärast asuski 1995. aasta sügisel loodud eesti keele õppetooli vana kirjakeele uurimisrühm koosseisus Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp ja Jaak Peebo tegelema just vanimate eesti keele tekstidega, looma neist elektroonilist tekstikorpust, mille põhjal on võimalik koostada ka sõnastik. Käsitsi seda laadi tööd enam kuigivõrd ei tehta. Võetud ülesanne sobis 1996. a. EV Haridusministeeriumi poolt käivitatud ja finantseeritud sihtotstarbelise programmi "Keel ja rahvuskultuur" alalõiku "Vanem eesti kirjakeel" Saime haridusministeeriumilt uurimistoetusi ja arvutileksikograafia võimaluste rakendamisega valmis rühmal aastase ühistöö tulemusena nn pilootprojekt, käsikiri "Vanimad eesti keele tekstid ja sõnastik", mis sisaldab 1) alusmaterjalina kasutatud 16 keelemälestise ehk allika iseloomustused, 2) tekstikogu arvuti väljatrükina, 3) illustratiivse materjalina originaalide koopiad (võimalikult arvuti väljatrüki kõrvale paigutatuna), 4) sõnastiku ja 5) indeksi ehk sõnede loendi. Sissejuhatavas osas seletatakse tekstikogu ja sõnastiku ülesehitust, antakse selgitusi märksõna, sõnaliigi, sageduse, sõne, allikaviite, tähenduse, vormiinfo, ortograafia jms kohta, mis on tarvilikud kasutaja seisukohalt.

Kogumiku alusmaterjaliks on järgmised vana kirjakeele korpusse sisestatud 16 allikat. Allikaviide koosneb teksti kirjutamise / ilmumise täpsest või arvatavast aastaarvust ja allika lühendist. Aastaarv järel on võrdusmärk, juhul kui on tegemist täpselt dateeritud tekstiga (näiteks **1535=Koell**). Kui aastaarvuks on varaseim võimalik, on selle järel märk ≤ (näiteks **1524≤Kullamaa**), kui aga hiliseim võimalik, siis märk ≥ (näiteks **1570≥ametivanne2**). Umbkaudu dateeritud aastaarvu märgib ≅ (näiteks **1550≅LiiviTalu**). Järgnevas tabelis on allikalühendid koos pealkirjade ja kirjutamis-/ilmumisandmetega.

allikalühend	teksti pealkiri, autor, koht, aeg
1224≤LHKroonika	Henriku Liivimaa kroonika (*Henrici Chronicon Livoniae*); 1224–1227
1490≅Contractus	Johannes Contractuse raamatus "Seremones de tempore et sanctis per totum annum" (Ajakohased jutlused pühadest ja pühakutest kogu aastaks) – teos ilmunud Kölnis 15. sajandi lõpu paiku; eestikeelsed kirjutused umbes 1490 (Tallinn)

allikalühend	teksti pealkiri, autor, koht, aeg
1510≡Postilla	"Postilla Guillermi super epistolas et euangelia de tempore et sanctis et pro defunctis" (Pariisi Wilhelmi postilla epistlitest, evangeeliumidest ajakohaselt pühakutepäevade järele ja surnute jaoks) – teos ilmunud Strassburgis 1485; eestikeelsed kirjutused umbes 1510 (Tallinn)
1524≤Kullamaa	Kullamaa vakuraamatus (*Wackenbuch von Goldenbeck*) Johannes Lelow' (ja Konderth Gulerthi) sissekanded; 1524–1532
1535≤ametivanne1	*Juramentum der vndudeschen*; (Tallinn) pärast 1535
1535≤kiri	Kiri *moder*'ile; 16. sajandi esimene pool (1540–1560 või isegi 1530ndad)
1535=Koell	Wanradti-Koelli katekismus; Wittenberg 1535
1550≡LiiviTalu	Katkend Liivimaa talurahva õigusest; (Tallinn) 16. sajandi keskpaik
1550≤TalupVanne	Talupoja vanne; (Kukruse mõis) 16. sajandi teine pool (1550–1600)
1570≥ametivanne2	*Juramentum der Vndudeschen*; (Tallinn) enne 1570
1583=Duker	Palupera mõisniku Friedrich Dukeri sissekanne albumisse; Riia 14. aug. 1583
1585≤Völcker	Johannes Ambrosius Völckeri kirjutised (raamatus "Regulae Societatis Jesu" – teos ilmunud Vilniuses 1582); Tartu 1585–1590
1587=Becker	Lorentz Beckeri 2 eesti vanasõna; Hiiumaa 1587
1587≤Boierus	Laurentius Boieruse käsikiri; Tartu 1587–1595
1589=Awerbach	Tunnistus Sigismundus Awerbachile; Tartu 1589
1600≡kohtuvanne	Kohtuvanne; (Tallinn) umbes 1600

Tegemist on nii tarbetekstide kui ka vaimuliku sisuga kirjatöödega. Peale Wanradti-Koelli katekismuse on kõik ülejäänud käsikirjalised. Murdetaustalt on tekstid nii põhja- kui lõunaeesti-murdelised.

Tuleb arvestada seda, et 13.–16. sajandi alguseni toimus eesti ühiskonnas suuri muutusi. Muistne vabadusvõitlus 13. sajandi esimestel aastakümnetel lõppes eestlaste lüüasaamisega. Ristisõda tõi ristiusu, kuid tõi ka sajandeiks püsima jäänud võõrvõimu (Vahtre

1990: 5). Vabast rahvast sai orirahvas, mingi osa eestlastest läks elama linnadesse, kus osa loobus oma keelest kohe, osa ajapikku (Liivaku 1995: 14). Enamik eestlastest jäi talupoegadeks ja kõneles eesti keele murdeid. Kõik teised seisused – aadlikud, mõisnikud, kaupmehed, vaimulikud jm olid kas sakslased, rootslased või muu rahvuse esindajad, kes vallutuste käigus meie maale olid saabunud.

Eesti keele kirjapanekuid hakkasid tegema muulased, enamasti sakslastest vaimulikud ja ametnikud, kes olid kohalikku keelt mõnevõrra tundma õppinud, kusjuures ortograafia oli väga kõikuv, eri tekstides isesugune. Säilinud ürikud on kulunud, tekst osalt kustunud. See tegi ka meie töö erakordselt raskeks, sest tekstide dešifreerimisega, nende lahtilugemisega kaasnesid keerukad tõlgendamisprobleemid, rääkimata märksõnastamisest, sõnaartikli ülesehitusest jms, mis seostusid vanima kirjakeele sõnastiku koostamisega. Probleeme oli küllaga, ühistel nõupidamistel leidsime neile lahendused, mis käesoleval hetkel tunduvad kõige tõenäolisemad. Edasine uurimine võib neis teha korrektiive.

E. Ehasalu, K. Habichti, V -L. Kingisepa ja J. Peebo koostatud käsikiri "Vanimad eesti keele tekstid ja sõnastik" on avaldamiseks valmis ja ootab trükkimist. Võrreldes Paul Johanseni, Andrus Saareste, Julius Mägiste jt seniste käsitlustega mainitud perioodi tekstidest (Johansen 1923, 1929, 1930; Saareste 1923, 1930, 1937; Mägiste 1970), on järgnev analüüs loodetavasti samm edasi. Arvuti abil koostatud, kõiki tekstisõnu haarav sõnastik võimaldab ammendavalt käsitleda 13.–16. sajandi kirjakeele sõnavara, sõnade esmaesinemust kirjakeelseina ja kasutatud vormistikku. Alljärgnevalt vaatlebki mainitud käsikirjalise kogumiku materjalidele toetuvalt sõnade esmaesinemust kirjakeelseina Epp Ehasalu, sõnastiku leksikaalse ülevaate annab Külli Habicht ning vormistikku analüüsib Jaak Peebo.

SÕNADE ESMAESINEMUSED

Pilootprojekti "Vanimad eesti keele tekstid ja sõnastik" (aastani 1600) eesmärgiks oli teadaolevate eestikeelsete tekstikatkete koondamine arvutikorpuseks ning selle korpuse baasil vana kirjakeele sõnastiku struktuuri väljatöötamine. Ometi sai puhttehniliste ja -metodoloogiliste lahenduste otsimise kõrval võimalikuks ka sõnavara kompleksne analüüs, ja seda tänu tekstivaliku ajalisele representatiivsusele. Kaasatud olid peamiselt iseseisvad eestikeelsed

tekstid alates kõige varasematest kuni aastani 1600– seega Mülleri-eelne toodang (vahetult 17. sajandi algusest on säilinud ulatuslik Mülleri jutluste kogu). Tervikteksti nõudest on tehtud järeleandmisi Läti Henriku kroonikas leiduvate ning üldtuntud eestikeelsete lausekatkete osas, kuigi need sisalduvad pikemates ladinakeelsetes lausetes tsitaatidena. Samuti on sisse võetud eestikeelsed üksiksõnad dominiiklaste raamatutest (1490 ja 1510), sest need olid sinna üles kirjutatud eraldi eestikeelsete sõnade loendina, mitte muukeelses tekstis tsiteeritud. Pealegi on nende hulgas ka vähemalt üks eestikeelne lause.

Seega võib kõige vanemate tekstide põhjal teha üldisi järeldusi eesti kirjakeele "esiaja" sõnavara suhtes. Muidugi teatud reservatsioonidega – materjal ei kajasta üksiksõnalist ega nimeainest. Viimatimainitu moodustab omaette teema, mis kindlasti võib pakkuda täiendust ajastu sõnavarapilti, kuid jääb nimeuurijate töömaaks.

Vanimate tekstide alusel sõnastiku koostamisel oli märksõnade leidmisel põhimõtteks vana sõnakuju seostamine võimalikult tänapäeva kirjakeelse sõnaga. Seega on püütud vältida märksõnades murdevariante ning eelistada olemasolevat tänapäevast samatüvelist sõna. Samal põhjusel on hoidutud ka vana kirjakeele pärastest kujudest ning hüpoteetilistest (leksikograafi moodustatud) vormidest märksõna positsioonis. Juhul kui sõna tähendus on aja jooksul muutunud või kui on tegemist muul moel mitte-tänapäeva sõnaga, on selle järele lisatud tärnike (*). Tänapäevase leksikaga seostamise mõttekus seisneb hilisemate sõnavaravõrdluste võimaldamises.

25 kõige sagedasemat sõna vanades tekstides

1.	*see*	*158*			
2.	*ning*	*124*	14.	*püha*	*24*
3.	*olema*	*78*	15.	*andma*	*23*
4.	*meie*	*77*	16.	*kaas**	*23*
5.	*sina*	*68*	17.	*isand*	*22*
6.	*pidama*	*44*	18.	*tegema*	*21*
7.	*jumal*	*41*	19.	*need*	*20*
8.	*ei*	*34*	20.	*tahtma*	*20*
9.	*tema*	*34*	21.	*üks*	*20*
10.	*mina*	*32*	22.	*käsk*	*18*
11.	*kõik*	*26*	23.	*sees*	*18*
12.	*et*	*25*	24.	*saama*	*17*
13.	*kui*	*25*	25.	*oma*	*16*

Soome eeskujul (Jussila 1996: 26–27) oli huvitav võrrelda vanade sõnade sagedusloendit näiteks Interneti kaudu kättesaadava Tartu ülikooli arvutuslingvistika labori leheküljega "Sõna-sagedused korpuses" (http://www.cl.ut.ee/ee/tulemusi/sagedused.html). Tänapäevane kõrvutusmaterjal kajastab ajakirjandus-, ilukirjandus- ja teadustekstide sagedusnäitajaid.

Erinevuste kõrval üllatab keele suhteliselt suur püsivus sagedaste sõnade osas. Vanade tekstide esikoha *see* ning kolmanda koha *olema* on tänapäeva pingereas oma kohad vahetanud. Teisel positsioonil on tänapäeval sõna *ja*, ka *ning* jääb teise kümne algusesse. Vanades tekstides, kus veel *ja* tundmata, on teisel kohal sageduselt *ning*. Pronoomenitest puudub tänapäeval esikümnest *meie*. Tänapäevalgi on sagedased *ei* (6.), *et* (7.) ja *kui* (8.), teise kümnesse on jäänud alles samuti *kõik*, *ka* (vrd *kaas**) ja *oma* ning kolmandasse kümnesse *üks*. Tänapäeva sagedastest sõnadest puuduvad vanas loendis *aga* ja *siis*.

Erinevad ka täistähenduslikud noomenid: vanad *jumal* ~ *is(s)and* ~ *isa, püha, käsk* ning tänapäevased *aasta, töö, kuu, aeg*. See annab tunnistust vana kirjakeele tekstides kajastuvast religioossest maailmapildist (jumala poole pöörduti ka näiteks seadusetekstides ja kirjas) ning tänapäeva töö- ja ajakesksest hoiakust.

Tüüpiline vanale kirjakeelele oli ka kirjapildi varieerimine. Nii nagu tänapäeval näitab head kirjaoskust võime sama sõna tekstis mitte korrata, vaid sünonüümidega asendada, oli vanasti oluline osata ka kirjapilti loovalt vallata. Kõige sagedasematel sõnadel oli ühtlasi ka kõige rohkem erinevaid kirjakujusid, vanimates tekstides sõnal *see* näiteks koos erinevate käände- ja kirjutusvormidega 38: *se*, *Se*, **Se**, **Se**, **se**, **seda**, *sed***da**, *sedd***a**, *sedd***a**, *sedd***a**, **sedda**, **Sedda**, *s***ee**, **see**, **sehe**, **sehll**, **sel**, **Sel**, **sel**, **sell**, **selle**, **Sen**, **sen**, *se***s**, *Se***s**, **ses**, **se***st*, *se***st**, *se***st**, **sest**, **sesth**, **se***x*, **ße**, **ße**, **ßell**, **ßelle**, **sze**, **Sze**, **szen**.[1]

Eesti keele kohta pole varem koostatud süstemaatilisi sõnade esmaesinemusloendeid, selliseid nagu näiteks soome keeles "Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen" (Rapola 1960). Vanimate tekstide põhjal sai võimalikuks seda laadi katsetus ka eesti keele kohta, ning sõnastikus on märksõnade juures antud teave ajalises järjestuses – vanim kõige ees. Selline esitus peaks võimaldama ülevaadet sõna arengust. Näiteks sõna *mis* on

[1] Kursiiv näitab rekonstrueeritud sõnu ja sõnaosi ning poolpaks kiri originaalteksti sõnakujusid.

esialgu olnud kasutusel vanemal kujul *mea* ja alles umbes 16. sajandi keskpaigast on teada kuju *mis*, selle asemel on kasutatud ka rootsi sõna *men* ('aga').

mis PRON 13
1535=Koell 1 *Mea*
1535=Koell 1 *mea*
1535=Koell 1 **Mea**
1535=Koell 3 **mea**
1535≤kiri 2 **mea**
1535≤kiri 1 **Men** (*rootsi men* 'aga')
1550≡LiiviTalu 1 **miß**
1585≤Völcker 1 **mea**
1587≤Boierus 1 **Mes**
1600≡kohtuvanne 1 **me**

Ajalisse järjestusse tuleb aga kriitiliselt suhtuda. Paratamatult ei ole kõigi allikate kohta täpseid kirjutamisandmeid. Dateeringuid on teinud ajaloolased ka nii ebakindlate andmete nagu tindi ja paberi vanuse põhjal ning umbes poolesajandilise täpsusega. Sellepärast ei saagi vanade tekstide allikate järjestus olla absoluutne. Järgnevas võib tutvuda eesti kirjakeeles esimesena registreeritud uute sõnadega tekstide kaupa tinglikus ajalises järjestuses.

1224≤LHKroonika 8: *kihelkond, laulma, magama, maja, malev, papp, Tarapita, vaip**

1490≡Contractus 4: *ilma, külvaja, õppema*, ükspäev*

1510≡Postilla 9: *kiusama, mina, pära, sees, sina, surema, tahtma, torisk*, tulema*

1524≤Kullamaa 87: *andma, aamen, ainus, allaheitmine, alla, andeks, asuma, elama, elune*, heitma, hivu*, igapäevane, igavene, ilmale, isa, isand, issameie, istuma, Jeesus, jootraha, jumal, kannatama, kes, kirik, Kristus, kumb, kuri, kut*, kõik, käsi, leib, liha, looma, maa, Maria, matma, meie, mõni, naine, neitsi, nimi, ning, nõnda, ohatus*, olema, paast, parem, patt, peal, pealne*, Pilatus, poeg, Pontius, pooma, põrgu, püha, pühatama*, riikus*, rist, rõõm, saama, saatma, sealt, see, sisse, sundima*, surm, taevas, tahtmus*, tema, tere, tervitama, Tõnts, tõusma*, tänane, uskuma, vaim, vaimukaer*, vajaka, vastu, võlaline*, võlg, vägev, vägine, ära, äranis*, üles*

1535=Koell 192: *aeg, aima*, alaspidi, alg*, altar, arm, armas, armatama*, asi, astuma, au, autu, doch*, edaspidi, ees, eest, ehk, ei, elu, enam, esimene, et, ette, hea, helli*, häda, hästi, hüüdma, igaks*, iganes, ilm, ingel, inimene, iseenese, ise, juurde, jälle, jääma, kaas*, kaks, kandma, kannatama*, kartma, kaua, kaval, kindlasti, kinni, kiusatus, koer, koguni, kolmas, kui, kus*, kust, kutsuma, kuues, kuulma, kõhnret, kõigevägevam, kõrgem, käsk, käskima, köitma, küll, laps, laskma, leidma, lepitaja, lepitama, lihane, läbi, läkitama, maa_peale, maha_matma, maha, maksma, meel, minema, mispärast, mis, miski, muistma*, muistma*, murdma, muu, mõtlus, mööda, najal, need, needma, nemad, nüüd, omaenese, oma, ootama, ots, pajatama, pale, paluma, palve, panema, patune, peale, pesema*, petma, pidama, pool, poole, puhas, põrguhaud, päev, päralt, päras*, pärast, päratu, pühitsema, rahvas, rikas, ristma*, rumal, sakrament, seadma, seal, seepärast, seesama, seesinane, seisma, siia, siin, siis, sugu, sulane, sundija*, suur, suuta*, sõna, sõprus, sööma, süda, südamehaigus, sündima, sündma*, taevaisa, tahtma*, tarbeks, tarvis, tegema, teie, teine, teist_korda, tundma, tõde, tõesti, tõusma, tähele, tänama, uskne*, uuesti, vaene, vaid, vaimulik, valitsema, valmis, valmistama, veri, vesi, vigavereline*, viha, viimane, vilets, viletsus, võima, võtma, väsima, õige, õigesti, õndsasti, õnnis, õuespidi*, ära_keelama, ära_põlgama, ära_päästma, ära_valitsema*, äralunastama*, ära, öösel, ükspäinis*, üks, ükski, üles_tõusma, üles_äratama, ütlema*

1535≤ametivanne1 17: *aitama, aus, Bruggeney, evangeelium, Harmen, Hassenkamp, kallis, kuulja, Liffland*, linn, meister, orden*, Saksa, Tallinn, tõotama, vaga, vanduma*

1535≤kiri 23: *enne, help*, jooma, juures, jätma, kirjutama, kuningas, lähetama, moder*, mut*, niipalju, raamat, rõõmus, Saaremaa, sää*, teadma, tohtima, und*, unstig*, veel, õlu, öö*

1550≅LiiviTalu 29: *aasta, elik, jooksma, juurest, kaduma, kaebama, kord, leppima, nuhtlus, osa, palk, peremees, rööv, seest, selg, tee, tibu, tuba, tunnistama, tõeks, täide, unrehti*, W, valestama*, valesti, viisi, vits, väljas, väärt*

1550≤TalupVanne	6:	*hing, kohus, Mats, mets, nii, Rysebiter*
1570≥ametivanne2	6:	*knackenhouer*, Kärk, raad, Rein, Rootsi, Tõnis*
1583=Duker	3:	*hobune, jootma, maamees*
1585≤Völcker	55:	*abielu, abi, andeksandmine, andmine, asjata, austama, eesmine*, egas*, ema, hukutus, igapäev, iga, junkur*, kaheksas, katoliku, kirikisand, koda, koolma, kümme, kümnes, lihavõtmine, looja, lähem, meelevald, missa, neljas, nii_ka, paastupäev, paastuma, rasv*, ristimine, seitse, seitsmes, suu, süü, süüdlane, tund, tunnistus, tõbras, täis, tänapäev, tüdruk, varastama, vermetus*, viies, viis, võõras, ära_surema, ära_tapma, üheksas, ühendus, üle_astuma, üles_minema, üles_seadma, ülestõusmine*
1587=Becker	4:	*aru, koitma, rikkus, talupoeg*
1587≤Boierus	56:	*ajama, andus*, arhiingel*, esmalt, heldelt, hilja*, hukka, hulk, hõikama, hääl, ilus, ilusus, isamaa, itkema, Joel, kaema*, kahjulik, kaunis, kokku, kuna, laisk, lootmine, lunastaja, madal, manu, mees, murelik, mõtlema, mäletus, noor, oinas, oo, palju, pasun, prohvet, puhuma, sadama, Siion, säärane, taevane, taval, teenima, tõsi, täitma, tänitama*, unine, valgutama*, vana, veli, vili, vägi, väike, õlg, õnnistegija, ülikaunis, ülisuur*
1589=Awerbach	55:	*ammu*, Anna, Anno*, aprill, arst, ase*, Awerbach, Burg*, bürgermeister, Dörpt*, Elias, ent*, Hans, heldeline*, hilis*, Jurgen, kaheksa, Karthusen, Katrina, keegi, kiitus, kodanik, kombel, kuninglik, kunst, kuu, kuuskümmend, kuus, kümmend, läigitaja*, neli, nimetama, nägema, oftalmist*, pidal*, püüdma*, reig*, Rholler, sada, sama, Schmitte, sel_kombel, Siegel*, Sigismundus, silm, sinane, sõge, teadja, teadma*, tuhat, tunnistaja, uskmatu, vanma*, üheksa, üle*
1600≡kohtuvanne	10:	*heaks, kahjuks, küsima, N, rääkima, salaja, selge, tõsidus*, vissisti*, välja*

Nagu esitatud ülevaatest näha, on kõige suurema kirjakeeles esmaregistreeritud näidete arvuga Wanradti-Koelli katekismus (192), järgneb Kullamaa käsikiri (87) ja Laurentius Boieruse käsikiri (56). Võrdselt on uute sõnadega esindatud Johannes Ambrosius Völckeri tekst (55) ja Sigismundus Awerbachi tunnistus (55), neile järgnevad katkend Liivimaa talurahva õigusest (29)

ja kiri *moder*'ile (23). Esmaesinemuste hulk sõltub oluliselt tekstide pikkusest ning hilisemate kirjutiste puhul ka leksikaalsest omapärast (näit. lõunaeestilistes tekstides).

LEKSIKAALNE ÜLEVAADE

Eesti vanima kirjakeele sõnastikus on kokku 565 põhimärksõna ja 176 tähenduste või arhailiste ja murdeliste variantide alusel loodud viitemärksõna. Tänapäeva kirjakeeles tundmatud või muus tähenduses esinevad märksõnad on tähistatud tärniga (*), selliseid sõnu on 79.

Järgnev kujutab endast ülevaadet vanima kirjakeele sõnavarast põhiliselt sõnastiku märksõnade tasandil.

Sõnavara päritolu ja struktuur

Struktuuriliselt kuulub enamik vana kirjakeele sõnastiku leksikat lihtsõnade hulka, neid on *ca* 375. Päritolu alusel on lihtsõnade seas põlistüvesid umbes 260, sellised on näiteks *aeg*, *hing*, *käsi*, *laskma*, *minema*, *päev*, *sugu*, *tahtma*, *tõusma*, *väsima*. Vanu laenulisi lihtsõnu on ligikaudu 40, näidetena võiks nimetada arvatavaid indoiraani laene *ajama*, *magama*, *osa*, *sada*; balti laene *laisk*, *reig*, *oinas*, *põrgu*, *tava*; germaani laene *armas*, *kiusama*, *palk*, *tarvis*, *sama* jt. Arvud on antud ligikaudsetena, kuna sõnade etümoloogiad pole alati üheselt selged ja sõnavara päritolu põhjalikum uurimine pole käesoleva lühikese ülevaate eesmärgiks.

Uuemaid, st arvatavasti umbes vanima kirjakeele perioodil tulnud laentüvesid on *ca* 40. Kui kaasa arvata ka nn omapärase sõnavara hulgas leiduvad laensõnad (vt alajaotus **Omapärane sõnavara**), on neid kokku 65. Enamjaolt on tegemist alamsaksa laenudega, näiteks *arst*, *ingel*, *kunst*, *meister*, *missa*, *paast*, *pasun*, *prohvet*, *raad*, *rööv*, *sakrament* jt (nagu näha, on siin kaasa arvatud ka kreeka-ladina päritoluga nn rahvusvahelised laensõnad, millest paljud on jõudnud eesti kirjakeelde ilmselt alamsaksa keele kaudu).

Vanimast kirjakeelest väärib märkimist ka ühel korral esinev slaavi laen *raamat* (*грамота*) 'paber, tunnistus', mis käändub veel *a*-tüvelisena.

Tuletisi on umbes 125 (neist nimisõnatuletisi 55, verbi- ja adverbituletisi *ca* 25 ja adjektiivituletisi ligikaudu 20), kusjuures tuletiste määramisel on püütud lähtuda diakroonilisest vaatepunktist.

Liitsõnu on *ca* 45, enamjaolt on tegemist liitnimisõnadega, mille kohta leidub 25 näidet. Need on peaasjalikult ristiusu terminoloogiasse kuuluvad mõistetähistused, näit. *allaheitmine*, *andeksandmine*, *lihavõtmine* (need kolm sõna on samal ajal ka verbiühenditest moodustatud teonimetuletised), *kirikisand*, *paastupäev*, *põrguhaud*. Ilmaliku valdkonna sõnadena võib nimetada vaid järgmisi: *jootraha*, *maamees*, *peremees*, *talupoeg* ja *tänapäev*. Liitsubstantiividest vähem esineb liitadverbe (8), näit. *alaspidi*, *edaspidi*, *mispärast*, *niipalju* ja eriti suure esinemiskordade arvuga *seepärast*, mis tuleb esile 10 korda kolme eri autori tekstis. Vähem leidub liitadjektiive (5), need on *igapäevane*, *kõigevägevam*, *ülikaunis*, *ülisuur*, *vigavereline* 'mitte puhastverd', ja liitpronoomeneid (4) – *iseenese*, *omaenese*, *seesama* ja *seesinane*. Liitnumeraali kohta leidub vaid üks näide – *kuuskümmend*.

Laenulisi liitsõnu on 2 – *bürgermeister* 'linnapea' ja *arhiingel* 'peaingel'.

Sõnaliite ehk algupärastes tekstides erinevalt tänapäevasest traditsioonist kokku kirjutatud sõnu on 17 (näit. *maha_matma*, *ära_päästma*, *teist_korda*, *sel_kombel*, *üles_seadma*). Viimaseid tuleb pidada ilmselt saksa ortograafia mõjul tekkinud tõlkelaenulise päritoluga kokkukirjutisteks (vt diagramm 1). Alakriips sõnade vahel markeerib tänapäevasest erinevat kokkukirjutust ja on sellisena kasutusel ka vanima kirjakeele sõnastikus.

Diagramm 1. Sõnavara struktuuriline jagunemine

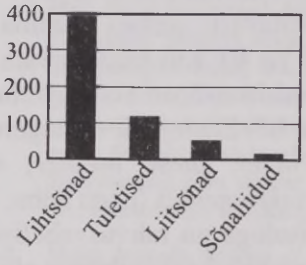

Kui nimetada veel mõningaid esinemisandmeid, siis olgu märgitud, et sõnastikus leidub veel 2 nn käändumatut omadussõna (*Saksa, Rootsi*), mida võib teisalt pidada ka kohanimedeks. Eesnimesid on materjali hulgas 16 (näit. *Elias*, *Mats*, *Tõnis*, *Sigismundus*, *Katrina*), perekonnanimesid 9 (näit. *Kärk*, *Rholler*, *Brüggeney*), kohanimesid 5 (*Liffland*, *Dörpt*, *Tallinn*, *Saaremaa*, *Siion*). Initsiaalid N.N. esinevad ühel korral.

Jagunemine sõnaliigiti

Sõnaliigiliselt jaguneb vanima kirjakeele sõnastiku leksika järgmiselt: kõige rohkem on substantiive (223), vähem leidub verbe (112), adverbe (73) ja adjektiive (55). Suhteliselt vähe on materjali hulgas pronoomeneid (28), adpositsioone (24) ja numeraale (22). Väga väheste näidetega on esindatud konjunktsioonid (8) ja interjektsioonid (3).

Kuna mõni sõna võib vana kirjakeele tekstides esile tulla mitme sõnaliigiga seoses, moodustavad huvipakkuva rühma sõnaliigiliselt kahe märgendiga sõnad. Üks osa neist, nagu ADV/ADP (näit. *ette, ilma, kaas, pärast, sees*), NUM/PRON (näit. *üks, teine*) ja ADV/KONJ (näit. *kui, vaid*) on mõistetavad ka praegust sõnaliikide määramise praktikat arvestades. Teine osa on aga tingitud vana kirjakeele eripärasest kasutusest ja sisaldab selliseid näiteid nagu ADJ/S (näit. *igavene* – tavapärase adjektiivitähenduse kõrval tähenduseks ka 'igavik' ja *uskne* (tähenduses 'usklik inimene'). Kaks sõnaliigimärgendit saavad ka nii adverbiks kui verbiks (ADV/V) tõlgendatav *ei*, mis esineb vana kirjakeele tekstides mõningal juhul veel pöördevormides, ja nii verbiks kui substantiiviks (V/S) loetud *uskuma,* kuna verbi *v*-partitsiibi vorm tähistab mõistet ***usklik inimene***. Sõnaliigilise topeltmarkeeringu näiteid on vanima kirjakeele sõnastikus kokku 17 (vt diagramm 2).

Diagramm 2. Sõnaliigiline jagunemine

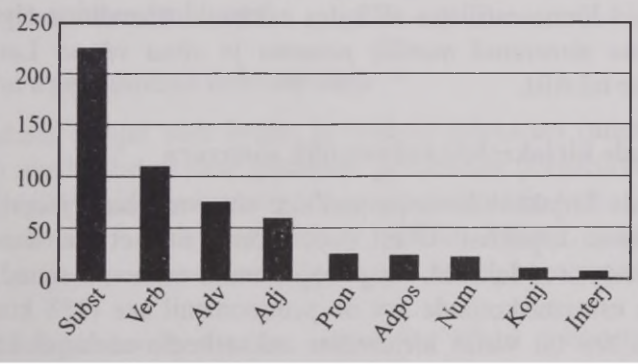

Sagedasemad ühendid

Eesti vanimas kirjakeeles leidub rohkesti näiteid perifrastiliste verbide, st ühend- ja väljendverbide ning muude kujundlike verbiühendite kohta, mis enamjaolt on ilmselt tõlkelaenud saksa (või

alamsaksa) keelest. Neist sagedasemad, st enam kui ühe autori tekstis või rohkem kui ühel korral esinevad näiteks *andeks andma* (Kullamaa käsikirjas, Wanradti-Koelli katekismuses ja Völckeri tekstis), *tunnistust andma* (Völckeri tekstis ja Sigismundus Awerbachile antud ametitunnistuses). Perfektiivse *ära*-adverbiga seoses esineb kolm ühendit: *ära jooksma* (umbes 16. sajandi keskpaigast pärinevas talurahvaõiguses), *ära koolma* (Laurentius Boieruse tekstis), *ära petma* (Wanradti-Koelli katekismuses). Kaks ühendit tuleb esile seoses *maha*-adverbiga, need on *maha jätma* ja *maha minema* (mõlemad lõunaeestilises Völckeri tekstis).

Perifrastiliste verbide näidetena võib välja tuua veel järgmisi kahe moodustajaga ühendeid: *risti peale pooma* (Kullamaa käsikirjas, Wanradti-Koelli katekismuses ja Völckeri tekstis), *suu sisse võtma* (Völckeril) ning kolme moodustajaga ühendit *surnust üles tõusma* (Wanradti-Koelli katekismuses).

Katekismusetekstide kaudu näib olevat vanimasse kirjakeelde juurdunud ka noomeniühend *elavad ja surnud* (Kullamaa käsikirjas ja Wanradti-Koelli katekismuses).

Vana kirjakeele seisukohast huvitavatest, samas tänapäevani kirjakeeles säilinud ühenditest olgu nimetatud veel *teada andma*, mis esineb ühel korral Sigismundus Awerbachile antud ametitunnistuses; *hätta jääma*, mis tuleb ühel korral esile Wanradti-Koelli katekismuses ning samas leiduvad ka *kurja tegema, õndsaks saama, ette valmistama* jt.

Vaid lõunaeestilistes allikates esinenud ühenditest olgu ilmekamatena nimetatud *meelde panema* ja *sõna võtma* Laurentius Boieruse tekstist.

Vanimale kirjakeelele iseloomulik sõnavara

Vanimale kirjakeelele iseloomulikku sõnavara saab jälgida vähemalt kahest aspektist. Ühelt poolt võib väita, et iseloomulik on enim kasutatud leksika, seega sagedamini esinevad sõnad. Kõige suurem esinemiskordade arv on pronoomenil *see* (158 korda). Et asesõna *see* oli vanas kirjakeeles saksa keele eeskujul kasutusel artiklina, on selle sõna sage esinemine igati ootuspärane. Konjunktsioon *ning* esineb tekstides 124 korral ja kuna sidesõna *ja* ei olnud tollal veel kasutusel, on sellegi sõna sage esinemus põhjendatud. Verbi *olema* on nii täistähendusliku kui abiverbina kasutatud 78 korral, pronoomenit *meie* 77 korral, pronoomenit *sina* 68

korral, verbi *pidama* 44 korral ja substantiivi *jumal* 41 korral. *ei* esineb nii adverbi kui verbina kokku 34 korral, pronoomen *tema* samuti 34 korral ning pronoomen *mina* 32 korral. Need on 10 sagedamini esinenud lekseemi vanima kirjakeele sõnastikus. Nagu näha, on valdavalt tegemist mittetäistähenduslike sõnadega. Silma torkab pronoomenite (*see*, *meie*, *sina*, *tema*, *mina*) ning abstraktse tähendusega verbide (*olema*, *pidama*) sage esinemus. Kümne sagedamini esinenud sõna hulgas leidub vaid üks substantiiv – *jumal* –, mis on tekstide temaatikat arvestades ootuspärane tulemus.

Teisalt on vanimale kirjakeelele iseloomulikud mõned tänapäeva keele seisukohast tundmatud sõnad, arhaismid. Sellised on näiteks pronoomen *mea,* mis on sõnastikus viidud tänapäevase märksõna **mis** alla. Vana on ka *s*-liiteline adverb *jälles* ning adverbid *minkpärast* (sõnastikus ühendatud märksõnaga **mispärast**), *kus* 'kui', *kut* 'kui' ja *suuta* 'täiesti, päris' Viimased kolm esinevad sõnastikus omaette märksõnadena. Iseloomulik on ka pronoomeni *kumb* esiletulek siduvas tähenduses, kusjuures tänapäevasteks vasteteks võiks olla 'kes, mis' Substantiiv *isand* tähistab vanimas kirjakeeles nii ***valitsejat*** kui ***jumalat*** ning sõna ilmaliku ja vaimuliku tähendusnüansi vahel on tekstide lühiduse ja fragmentaarsuse tõttu sageli väga raske vahet teha. Tänapäevase ***kuradi*** asemel esineb vanades tekstides ilmekas sõna *kõhnret* (*kõhenret*). Iseloomulikeks võib pidada veel sõnakujusid *ajasta* tänapäevase **aasta** asemel, *auvu* **au** ja *auvustama* **austama** asemel, *sana* **sõna** asemel ja *äranis* tähenduses 'vaid; aga'

Sõnavara semantiline iseloomustus

Tähenduste põhjal võib öelda, et enamik märksõnu (umbes 110) kuulub sisult abstraktsete partiklite ja raskesti piiritletava tähendusväljaga verbide, substantiivide ja pronoomenite hulka. Sellised on näiteks *ehk*, *ei*, *iganes*, *koguni*; *jääma*, *laskma*, *saama*; *ase* 'vorm' *alg* 'algus', *osa*, *ots* 'lõpp'; *iga*, *keegi*, *kes, sama*, *sinane, ükski.*

Tähelepandavalt suur on sotsiaalse sfääri mõistetähistuste hulk, kui kaasa arvata ka sõnastikus esinevad 8 ametinimetust, kuulub sellesse semantilisse rühma *ca* 70 sõna. Näidetena võiks nimetada *abielu*, *sõprus*, *kodanik*, *kuningas*, *maamees*, *palk*, *peremees*, *raad*, *rahvas*, *sulane*, *teenima*, *valitsema.*

Kolmandaks suuremaks tähendusrühmaks on tekstide spetsiifikat arvestades ootuspäraselt ristiusumõistetega seotud sõnavara, näiteid on kokku umbes 70 – *altar, andeksandmine, evangeelium, ingel, issameie, kirikisand, lepitaja, paast, põrguhaud, rist, sakrament, uskuma, õnnistegija* jt.

Umbes 45 märksõna kuulub inimese füüsilise tegevuse ja füüsikalise maailma mõistetähistuste hulka, sellised on näiteks *elu, jooma, koolma, kuulma, pesema, sündima, sööma, võtma*. Samas rühmas võiks olla ka kehaosade nimetused nagu *käsi, selg, silm, suu, süda, õlg*. Psüühika ja intellekti valdkonnaga seotud sõnu on umbes 35, näiteks *aru, hing, meel, mäletus, muistma* 'mäletama, aru saama' *teadma, viha, õppema*.

Eetika ja moraali valdkonna sõnu leidub ligikaudu 30, näit. *au, autu, leppima, petma, süü, valestama* 'valetama' jt.

Arvukalt esineb ka ruumimõisteid tähistavat sõnavara (*ca* 50 märksõna), näit. *alaspidi, ees, juurde, kokku, peal, päras* 'järel', *siia, sisse, õuespidi* 'välispidi' *üle*. Ajaga seotud märksõnu on umbes 25, need on näiteks *aasta, ammu, esmalt, igapäevane, kaua, päev, tänane, öö, ükspäev*.

Ka arvu- ja hulgakategooria mõistetähistuste hulk on küllaltki silmatorkav (35 näidet), näit. *esimene, kaheksa, kümnes, neli, sada, seitse, teine, tuhat, viies*.

Iseseisva tähendusrühmana võib esile tuua juriidilise terminoloogia, näit. *kohus, sundija* 'kohtunik', *tunnistaja, tõotama, vanduma*.

Küllaltki abstraktse sisuga omadussõnu on 35, näit. *armas, hea, igavene, ilus, kuri, laisk, murelik, puhas, vilets, ülisuur*.

Märkimist väärib see, et vanima kirjakeele tekstides leidub vähe materiaalse referentsiga sõnavara. Loodusega seotud leksika kohta on vaid üksikuid näiteid – *koitma, mets, sää* 'ilm', *vesi* jt. Esemete nimetusi on samuti väga napilt, näiteks *vaip, vits, torisk* 'anum' *pasun*. Toiduga seotud sõnu on kaks – *leib* ja *õlu*.

Materjali spetsiifikat arvestades pole selline semantilisteks rühmadeks jagunemine üllatav, sest valdavalt on tegemist usulise sisuga literatuursete tekstidega. Talurahvaõiguse ja ametivannete ning -tunnistuse ja kohtuvande tekstid sisaldavad valdavalt sotsiaalse ja juriidilise sfääri mõistetähistusi. Täiesti ilmaliku sisuga igapäevaseid tarbetekste on vaid üksikuid – ligikaudu 1535. aastast

pärinev kiri *moder*'ile ning kaks vanasõnade kirjapanekut, kus leidubki rohkem n-ö igapäevast leksikat.

Omapärased sõnad

Tänapäeval tundmatud või muutunud tähenduses kasutatavad sõnad on vanima kirjakeele sõnastikus tähistatud märksõna järel paikneva tärniga (*). Sellised sõnad on kas

- vanasse kirjakeelde tulnud laensõnad (näit. *hilis* 'vaestemaja', *unrehti* 'valesti, ebaõiglaselt'),
- tänapäeval veel ainult murretes säilinud sõnad (näit. *kaema* 'suvatsema' *muistma* 'mõistma, aru saama' *kut* 'kui'),
- vanale kirjakeelele iseloomulikud, tänapäeva kirjakeelest kadunud arhaismid (näit. *ammu* 'kuni' *armatama* 'halastama' *suuta* 'asjata', *äranis* 'vaid').

Olgu lisatud, et omapärased on need sõnad tänapäeva seisukohalt, sest neid ei olnud võimalik siduda tänapäevaste märksõnadega või oli tänapäeva kirjakeeles tuntud sõna kasutatud vanades tekstides muus tähenduses. Kokku on selliseid märksõnu 79 ehk *ca* 14% märksõnade koguarvust.

Päritolu poolest võib sellegi sõnarühma jagada oma- ja laensõnadeks, kusjuures omatüvesid on kokku 53 (näit. *aima*, *alg*, *hilja*, *kaema*, *kut*, *päras*, *pooles*, *rasv*, *suuta*, *õppema* jt). Laensõnu, kus on kokku võetud nii mugandatud kui ka tsitaatlaenud, leidub kokku 29. Suurem osa neist (13) on ilmselt alamsaksa päritolu, näiteks *helli* 'püha' (alamsks. *hillich*), *hilis* 'vaestemaja' (alamsks. *hillich*), *junkur* 'neitsi' (alamsks *junkvrowe*), *pidal* 'hospidal' (alamsks. *spi(t)tal*), *unrehti* 'ebaõiglaselt, valesti' (alamsks. *unrecht*), *vissisti* 'kindlasti' (alamsks. *wisse*) jt. Märkida võib ka kaht huvitavat tsitaatlaenu – *knackenhouer* 'lihunik' ja *schmitte* 'sepp' mis on tekstides kasutusel ilmselt ametinimedena, kuid mida võiks tõlgendada ehk ka perekonnanimedeks.

Leidub ka üksikuid arvatavaid soome laene, mis sisalduvad umbes 1535. aastast pärinevas kirjas *moder*'ile: *sää* 'ilm' (sm. *sää*) ja *mut* 'aga' (sm. *mutta*). Et selles tekstis on ka grammatilist soomepärasust, näit. vormid *sinula* 'sinul' *tämä*, *tä* 'see' *engä* 'ei (ka)' või 'ega', pole selliste laensõnadegi esinemine eriti üllatav.

Tõenäolisteks rootsi laenudeks võib pidada 1535. a. pärinevas kirjatekstis sisalduvaid sõnu *help* 'abi', *moder* 'ema; emand' ja *men* 'aga' Problemaatiline on samas tekstis esinev sõna *unstig*,

mille päritolu seob prof. J. Kivimäe oma artiklis (Kivimäe 1997: 319) alamsaksa keelega, kuid mis on kujul *unstig* ära toodud vanaülemsaksa sõnaraamatus (Schützeichel 1989: 273) tähenduses 'günstig' Sõna eestikeelseks vasteks võiks sellisel juhul olla 'soodne; heasoovlik' Miks on autor võimalikule *unstig*-tüvele lisanud *-ete* ja kas see on vormitunnus või analoogia teel üldistatud lõpp (samas tekstis esineb verbivorm *kirigete* 'kirjutada') jääb sellise tõlgenduse puhul selgusetuks. P Alvre annab sõna tähenduseks 'tähtsuseta' lähtudes struktuurist *unstigete*, kus *un-* oleks saksapärane eitav liide ja *stigete* partitsiibivorm rootsi verbist *stiga*. Seega oleks tegemist segakeelendiga, mis Alvre arvates kaldub rohkem saksa kui rootsi keele poole (Alvre 1997: 545). Kuna nimetatud kirja kontekstist on raske aru saada, missugust inimese omadust on kirjutaja silmas pidanud, jäägu selle sõna päritolu seletus ja tähendus siinkohal siiski lahtiseks.

Saksa laenude näidetena olgu nimetatud *doch* 'ometi' (nii alamsaksa kui ka saksa keeles *doch*), *Burg* 'linn' (sks. *Burg*), *orden* 'ordu' (sks. *Orden*), *Siegel* 'pitser' (sks. *Siegel*) ja *und* 'ja' (sks. *und*). Nagu näha, on need tekstides esinenud tsitaatlaenudena. Slaavi laenudest nimetatatgu siinkohal verbi *sundima* 'kohut mõistma' (slaavi *суdумъ*) ja samast tüvest pärit isikutähistust *sundija* (slaavi *суdя*) 'kohtumõistja' Vanadest germaani laenudest esineb omapärase sõnavara hulgas *hivu* 'ihu'

Ka tuletisi leidub omapärase sõnavara hulgas küllaltki palju – kokku 28. Suurima rühma moodustavad nimisõnatuletised (kokku 18), neist 8 on vanad *ma/mä*-liitelised teonimetuletised (näit. *tõusma* 'tõusmine', *muistma* 'mäletamine, mõistmine', *kannatama* 'kannatamine' ja üks *ma*-liiteline tegevuse tulemuse nimetus – *vanma* 'vanne' *us*-liitelisi abstrakttuletisi on 6 (näit. *andus* 'andmine', *tahtmus* 'tahtmine, *ohatus* 'oht, kiusatus'). Leidub ka üks *line*-liiteline nimisõna – *võlaline* 'võlglane', üks *ne*-liite abil tuletatud substantiiv – *elune* 'elu' ning üks *ja*-liiteline tegijanimetuletis – *läigitaja* 'arst' Selle sõna puhul on viidatud germaanilaenulisele tüvele, millest on pärit näiteks rootsi sõna *läkare* 'arst' ja sellest omakorda sama tähendusega soome *lääkäri* (Mägiste 1970: 87). Samas on võimalik, et viimasel juhul on tegemist *lõikama*-verbist saadud tuletisega *lõigitaja* tähenduses 'lõikaja' e 'arst, kes lõikab' Verbituletisi on omapärase sõnavara hulgas vaid 5 – need on *ta*-liitelised *armatama* 'halastama', *pühatama* 'pühitsema'

tänitama 'hüüdma' ja *valgutama* 'alandama' ning *sta*-liiteline *valestama* 'valetama'

Tuletatud adjektiive on 3 ning nende puhul paistab eriti silma nimi- ja omadussõnaliidete sarnane funktsioon vanimas eesti kirjakeeles. Kaks adjektiivi on tuletatud *ne*-liite abil (*pealne* 'ülim' ja *uskne* 'usklik inimene') ning üks *lik*-liitega – *kahelik* 'kahjulik' Leidub ka üks *mine*-liite abil loodud numeraalina kasutatav sõna *eesmine* 'esimene' ja üks *line*-liiteline adjektiiv *heldeline* 'helde'

Liitsõnu on omapärase leksika seas 9, näiteks eespool nimetatud laenulise päritoluga *arhiingel* 'peaingel', liitadjektiiv *vigavereline* 'mitte puhastverd' kusjuures väljend *vigavereline koer* tähistab lõvi; liitadverb *õuespidi* 'välispidi' ja saksapärasest prefiksilisest verbist *ma*-liite abil tuletatud isikutähistus *äralunastama* 'äralunastatu' Nimetada võib ka arhailist liitadverbi *ükspäinis* 'ainuüksi'

Tärniga on tähistatud ja seega tähendusseletust vajavaiks peetud ka kaht saksapäraselt kirja pandud kohanime *Dörpt* 'Tartu' ja *Liffland* 'Liivimaa'

Eelnevat alajaotust kokku võttes võib öelda, et omapärase sõnavara hulgas esineb kõige rohkem laenatud juursõnu, neid on kokku 29. Tuletisi on 28, arhailisi ja murdelisi sõnu 19, tänapäevalgi tuntud eesti omasõnu muus tähenduses 6 (näit. *ase* 'vorm' *rasv* 'võidmine', *kaema* 'suvatsema' jt) ning liitsõnu 8.

79 omapärase sõna keskmine esinemiskordade arv on 2,1 – seega ei esine enamik neist eriti sagedasti. Tihti vanas kirjakeeles ette tulevatest tänapäevaks kadunud või tähendusmuutuse läbi teinud sõnadest võiks nimetada adverbi ja adpositsioonina esinevat sõna *kaas* -ga, koos; ka' (23 korda), substantiivi *riikus* 'riik' (10 korda), substantiivi *tahtma* 'tahtmine' (6 korda) ning konjunktsiooni *ent* 'ja' (6 korda).

Tänapäeva kirjakeeles tundmatuid sõnu on omapärase sõnavara hulgas 60 ehk 75% omapärase sõnavara koguhulgast. Tuntud, kuid muus tähenduses esinevaid sõnu on 20 ehk 25% omapärase sõnavara koguarvust. Üks – ladina tsitaatlaen *Anno* 'aastal' – on teatud stiilivärvinguga tekstides kasutusel tänapäevani.

Kuna vanima kirjakeele sõnastiku koostamisel on põhimõtteks olnud võimalikult paljude vanimates tekstides esinenud sõnade kokkuviimine tänapäevaste märksõnadega, ei andnud eelnev põhiliselt märksõnadest lähtuv ülevaade teavet vanima kirjakeele sõ-

nastiku leksika kogu rikkusest. Tekstisõnade sisu ja vormi põhjalikum analüüs jäägu mõne tulevase artikli tarbeks.

VORMIÕPETUSLIKUST KÜLJEST

Eesti vanima kirjakeele vormiõpetuse uurija teel seisavad mitmesugused raskused, mõnigi kord otse ületamatud tõkked. Osa neist on needsamad, mis igal muulgi selle ajastu kirjakeelega tegelejal. Neist olulisim: kuidas tekstist õigesti aru saada? Tihti ei osanud tolleaegne kirjutaja eesti keelt kuigi hästi, pani kirja, kuidas juhtus ja kuidas arvas olevat kuulnud. Käekirjagi on mõnikord väga raske lugema õppida või on tekst tuhmunud. Parem peaks lugu olema trükitud tekstiga, kuid neid on meil aastani 1600 ainult üks: mõned lagunenud leheküljed 1535. aastal ilmunud katekismusest, mille tekstist olulise osa on uurijad hiljem lehtede auke täites rekonstrueerinud. Rekonstruktsioonide täpsus on mõnigi kord kaheldav. On iseenesest selge, et kui püüame niisuguse materjali uurimist sügavuti edasi viia, minna näiteks sõnade identifitseerimiselt sõnavormide iseloomustamise juurde, võivad kahtlused aina kasvada. Näiteks:

Mis teha vormidega, mis ei vasta mitte mingisugustele tegeliku keele vormidele?

Mis teha vormidega, mis on küll äratuntavad, kuid mida on kasutatud täiesti juhuslikus grammatilises tähenduses?

Mis vormi all vaadelda homonüümseid vorme (nagu eesti keeles nt sageli genitiiv ja partitiiv)? Jne, jne.

Vahetevahel võib kogu töö tunduda mõttetuna, sest liiga palju jääb kahtlast või vaieldavat.

Ja siiski: kõigile kahtlustele vaatamata saame midagi teada, olgu need teadmised kui ebakindlad tahes. Järgneva lugeja peab arvesse võtma, et kõiges selles on paljugi ebamäärast, oletatavat, vaieldavat.

Alguseks mõned arvud (neistki osa väga ligikaudsed, aga võivad anda mingi kujutluse arvulistest suhetest).

- Vaatluse all olevates tekstides on tekstisõnu kokku 2403.
- Eri sõnu on 565,
- nende seas morfoloogiliselt muutuvaid sõnu 448,
- nendest noomeneid 336,
- verbe 112.

Kui paigutame need vormid tänapäevasesse vormistiku tabelisse, saame järgmise pildi (sulgudes koos kaheldavate juhtumitega).

Noomen

	Singular		Pluural	
Nominatiiv	357	(388)	43	(49)
Genitiiv	374	(386)	17	(19)
Partitiiv	58	(70)	3	
Illatiiv	3	(15)		
Inessiiv	19	(21)	1	
Elatiiv	68	(69)	1	(2)
Allatiiv	23	(24)	2	(3)
Adessiiv	61	(63)	1	
Ablatiiv	2			
Translatiiv	17	(18)		
Terminatiiv				
Essiiv				
Abessiiv	1			
Komitatiiv	7			

Iga vorm võib esineda ja tavaliselt esinebki paljudes variantides. Neist enamik on ortograafilised.

Järgnevas püüan käändevorme lühidalt iseloomustada. Kõne alla tulevad peamiselt grammatilised morfeemid, tüvemuutuste iseärasusi lähemalt ei vaadelda. Kõik näited esitatakse ilma viideteta. Soovi korral nende täpsust kontrollida ja esinemiskohta teada saada tuleb abi otsida kogumikus "Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik" (ülikooli eesti keele õppetooli toimetiste 6. numbris) leiduvast sõnede indeksist ja sõnastikust.

Ainsus

Nominatiivil formatiive ei ole.

Genitiiv on 1535. aastani veel päris paljudel juhtudel *n*-lõpuline. Kullamaa käsikirjas (1524–1528) on vormid *kyrkun* 'kiriku', *lehan* 'leha', *meddten* 'meie', *poian* 'poja', *pohan* 'püha', *sorman* 'surma', *thayuan* 'taeva', *wekeuen* 'vägeva', kokku kaheksal juhul. Lõputa genitiiv on siiski juba selleski käsikirjas kolm korda sagedasem, mõnigi kord samadest sõnadest, millest esineb *n*-lõpulist vormi, nt *aino* 'ainsa', *yßa* 'isa', *ysanda* ~ *ysande* 'isanda', *ymmala* 'jumala', *kumma*, *keicke* 'kõige', *mhae* 'maa',

meytte ~ meye 'meie', *poha* 'püha', *rissti ~ risti, synnu* 'sinu', *tayua ~ taiwa* 'taeva', *teme* 'tema', *waymo* 'vaimu'

Wanradti-Koelli 1535. a. katekismus on ainuke selle perioodi kirjalik mälestis, milles *n*-lõpuline genitiiv on ülekaalus lõputa vormi ees vahekorras 74 : 64. Kui jätta kõrvale pronoomenid (mille areng muude noomenitega võrreldes näib toimuvat mõnevõrra erinevalt ja erineva kiirusega), millest üldiselt on genitiiv *n*-lõpuline *sen* 'selle', teised aga (*medi* 'meie', *tema, sinu, minu*) lõputa, saame vahekorra 60 : 22. *n*-lõpulised on *arman* 'armsa', *asyan* 'asja', *auwutun* 'autu', *elon* 'elu', *essimesen* 'esimese', *egkewen* 'igavese', *hywun* 'ihu', *ynymysen* 'inimese', *issan ~ issen* 'isa', *issanden* 'issanda' *Jumalan, kannataman* 'kannatamise', *kywsattussen* 'kiusatuse', *Christussen* 'Kristuse', *kuryan* 'kurja', *köhenrettin* 'kõhnreti', *keikewegkewen* 'kõigevägeva(ma)', *leiban* 'leiva', *lehan* 'liha', *lehasen* 'lihase, oma', *othsan ~ otzan* 'otsa', *palgken* 'palge', *Pylatussen* 'Pilaatuse', *poyan* 'poja', *pörkw-hawdan* 'põrguhaua', *rycküden* 'riigi', *sen ~ szen* 'selle', *suckun* 'soo' *sundyan* 'kohtumõistja', *surman,* sündmen *~ sundmen* 'sündimise', *taywayssan* 'taevaisa', *tahtman* 'tahtmise', *teman ~ themen* 'tema', *töen* 'tõe', *weren* 'vere', *wedden* 'vee', *wymesen* 'viimase', *wylletzussen* 'viletsuse', *üdden* 'ühe'

Lõputa genitiive on sõnadest *arma* 'armsa', *ekewe* 'igavese', *Jumala, Christusse, keycke* 'kõige', *leha* 'liha' *pattu* 'patu', *peywe* 'päeva', *rahwa, rysty* 'risti' *sanna* 'sõna' ja *were.*

Muudest tekstidest enne 1535. aastat märgin järgmist.

Henriku kroonikas olevate sõnade käänetest ei ole eesti keele seisukohalt põhjust rääkida, sest tegemist on ladinakeelse tekstiga ja ladina keele käänetega ka eesti keele sõnadest.

1510. a. postillas on lauses *Myna ... tha syno pera tulla* genitiivivorm *syno* 'sinu' ilma *n*-lõputa.

1535. a. ametivande tekstis on eestikeelsed genitiivid *teysse* 'teise', *nyme* 'nime', *lifflandi* 'Liivimaa', *myn* 'minu', *theme* 'tema', millest ühtki ei saa pidada selgelt *n*-lõpuliseks.

1535. a. kirjas võib teksti erakordselt raskesti seletatavusest hoolimata genitiivivormideks pidada *kunnige* 'kuninga', *mea* 'minu', *mu* 'minu', *su* 'sinu', *sinne ~ synne* 'sinu' *n*-genitiivi nende seas ei ole.

Hilisemates tekstides on mõeldavaks peetud *n*-genitiividena tõlgendada mõnd päris juhuslikku vormi. Nii on tartukeelseks

peetavas Völckeri tekstis (1585 või hiljem) vorm *patton* 'patu' 1589. a. Awerbachi tekstis on sõnaühend *wanmen asmen*, mille puhul on võimalikuks peetud kõnelda genitiivist tähenduses 'vande vormi (kujul)'

Sellega piirdub *n*-genitiivide esinemus, kõik ülejäänud sajad genitiivid on lõputa.

Partitiiv on paljudes sõnatüüpides genitiiviga homograafne, vanemas, häälikute kvantiteeti väga juhuslikult märkivas kirjakeeles veel palju sagedamini kui tänapäeval. Niisugustel juhtudel on käände määratlemisel enamasti lähtutud grammatilisest tähendusest tänapäeva keelepruugi järgi. (Tolleaegse kirjutaja arvates võis muidugi paljudel juhtudel tegemist olla akusatiiviga rahvakeelse genitiivi vormis, kusjuures genitiiv tähendas hoopis midagi muud kui tänapäeval.) Samal viisil, grammatilisest tähendusest lähtudes, on tihti talitatud ka vormidega, mis ei vasta ühelegi eesti keele vormile.

Nende kõrval leidub tekstides selgeid partitiive (akusatiive) nii vormilt kui tähenduselt, seejuures kõikide tänapäeva keeles kasutusel olevate lõppudega ning ka lõputa vorme.

Genitiiviga sarnased lõputa partitiivid on *armu* ~ *armo, ema, ylma* 'ilma', *isa, yotoraa* 'jootraha', *kurya* 'kurja', *pöha* 'püha', *sanna* 'sõna', *tibbo* (rahaühik), *waymu* 'vaimu', *whamkayra* 'vaimukaera', *waymolicko* 'vaimulikku', *weha* 'viha'

Genitiivist erinevad lõputa partitiivid on *aicke* 'aega', *helppi* 'abi' *kulka* 'hulka', *kotta* 'koda' (lõunaeestilise geminatsiooniga?), *leibe* 'leiba'

Morfoloogilise tüübi järgi *d*-lõpulised (kuigi mõnel juhul kirjutatud *t*-ga) on järgmised: *kumment* '-kümmend', *meyt* ~ *meyd* ~ *meid* 'meid', *mynd* ~ *mind, mued* 'muud', *neid* ~ *neit, omahend* 'iseennast', *synd* 'sind'

t-lõpuline partitiiv (mõnel juhul ka *d*-ga kirjutatud) on sõnades *keddakit* 'kedagi', *köhenrettyd* 'kõhnretti', *leppüteyet* 'lepitajat', *meakyt* ~ *meakyth* ~ *myddykyt* ~ *myddykyth* 'midagi', *ramatat* 'tunnistust; paberit', *tachtmad* 'tahtmist', *tuttrikut* 'tüdrukut', *ollut* 'õlut', *erralunastamat* 'lunastatut', *üchtkyt* 'ühtegi'

da-lõpuline partitiiv on kasutusel sõnast *sedda* ~ *seda*. Sama morfeemi näeme varjatud kujul *t*-lõpu ja *gi*-liite ees sõnades *keddakit, myddykyt(h)*.

Kõigile seni esitatud vormidele võib leida rahvakeelse tausta samas tähenduses.

Võimalikeks murdevariantideks võiks pidada samades funktsioonides kasutatud vorme *hew* 'hea', *jessende* 'isandat', *Jumala* 'Jumalat', *meyttyt* 'meid', *naysede* 'naist', *sinnu* 'sind', *sina* 'sind', *sullan* 'sulast' Neid ei ole palju ootuspäraselt kasutatud vormidega võrreldes.

Illatiiv. Tänapäevaks üldlevinud *sse*-lõpuline illatiiv esineb selgel kujul *taiwasse* 'taevasse' ainult ühel juhul tartukeelseks loetavas Völckeri tekstis. Sellele lähedased on veel *ohachtus* 'kiusatusse', *rickusze* 'riiki' ja *taywas* (mis oma vormilt on küll inessiiv). Enamik illatiivi grammatilist tähendust kandvaid vorme on lõputa: *kurya* 'kurja', *mele* 'meelde', *pörkwhawda* ~ *porguhauda* 'põrgusse', *remu* 'rõõmu', *tedde* 'täide' (adv?). Ühel juhul, nimelt vormi *hedta* 'hätta' puhul võib arvesse tulla, et tegemist on geminatsiooniga. Sõnast *maa* esineb kolmel korral adverbitähenduslik illatiiv *maha*.

Inessiiv on *s*-lõpuline nagu tänapäevalgi: *heddas* 'hädas', *hivus* 'ihus', *ylmas* 'ilmas', *kahes, keikes* 'kõiges', *palwes, ses, surmas, taywas* 'taevas', *töddes* 'tões', *werres* 'veres', *wyemses* 'viimses' Raskem on inessiiviga seostada vormi *keykeses* 'kõiges', mis võib tegelikult koosneda sõna *kõik* genitiivist ja postpositsioonist *sees*. Vormilt illatiiviga sobib paremini *maese* 'maas', mis võib olla üks Kullamaa käsikirja vigastest kirjapanekutest.

Elatiivi lõpp on *-st*: *armust, yhwhust* ~ *hiust* 'ihust', *isandest* 'isandast', *henest* 'enesest', *esyhenest* 'iseenesest', *Jumalast, iunkrust* 'neitsist', *kittussest* 'kiitusest', *kywsatussest* 'kiusatusest', *kunstest* 'oskusest', *kuryasth* ~ *kuriast* 'kurjast', *keykest* ~ *keikest* ~ *kikist* 'kõigest', *körkembast* 'kõrgemast', *lienast* 'linnast', *Mariast* ~ *Maryast, meyst* 'meist', *neyst* ~ *neist, nuchtloßest* 'nuhtlusest', *omast* ~ *ohmast, pastust* 'paastust', *palwest, puchtast* 'puhtast', *porkest* 'põrgust', *pöhast* ~ *pühæst* 'pühast', *rysthmast* ~ *rystmast* 'ristimisest', *sest* ~ *sesth* 'sellest', *ßynnust* 'sinust', *surnust, surmast, surest* 'suurest', *süddamest* 'südamest', *sundmest* 'sündimisest' *teisest, temest* 'temast', *waymust* ~ *waimost, uhest* 'ühest'

Sellest kasutusviisist kalduvad kõrvale üksikud enamasti kirjavigadena seletatavad juhud: *ayaste* 'aastast', *kuests* 'kuuest',

kuestskumneste 'kuuekümnest', *monnist* 'mõnest', *neytzsezt* 'neitsist' Ka tüvevariandi valikul ei ole rahvakeelest olulisi kõrvalekaldumisi.

Allatiivi vähesed kasutusjuhud on kõik *le-* või *lle*-lõpulised: *ilmale, isandelle, kolmandelle, mhale* 'maale', *meyle ~ meile, minnule* 'minule', *nayselle* 'naisele', *Saramale* 'Saaremaale', *sinnule ~ synnule* 'sinule', *synaselle* 'sinasele', *temale, vhelle ~ vxelle* 'ühele' Nende seas on ka pronoomeni *se(e)* allatiivid *selle ~ ßelle*, millest hiljem on kujunenud genitiivi tähendustes kasutatav vorm. Umbes samasugune on pronoomeni *keegi* vorm *kellekil*, milles *ki*-liitele on lisatud veel adessiivi lõpp. Nagu näidetest ilmneb, on *-le* ja *-lle* kasutus enamasti seotud eelneva silbi rõhulisuse-rõhutusega.

Adessiivi lõpp on *-l* või *-ll* (kusjuures kirjapilt ei märgi ilmselt enamasti konsonandi kvantiteeti): *ayastal* 'aastal', *ayal* 'ajal', *armall* 'armsal', *awßall ~ awsall ~ außull* 'ausal', *elol* 'elul', *egal* 'igal', *ilmal, issal* 'isal', *Jumalal, kahjolickul* 'kahjulikul', *kolmandel* 'kolmandal', *kombel, ketel ~ kedel ~ kœyœl* 'käel', *lynnhall* 'linnal', *maell* 'maal' *meil, minull ~ münnul* 'minul', *omal, prramal ~ parambal ~ parambel* 'paremal', *pattussel* 'patusel', *peywel ~ peiwel* 'päeval', *rahwal, Rottsehl* 'Rootsil', *ßell ~ sel ~ sehll ~ sell* 'sellel', *surell* 'suurel', *tonzull* 'Tõntsul', *wegkewell ~ weckewell* 'vägeval', *olal* 'õlal' Ilmselt on adessiivi mõeldud ka vormidega *synnula* 'sinul' ja *techtel* 'tähele (panema)'

Adessiivi puhul tuleb märkida, et teda kasutatakse tähenduslikult palju laiemalt kui tänapäeval. Kolmandiku kõigist esinemisjuhtudest asendaks tänapäeva keelekasutaja allatiiviga, paaril juhul ka ablatiiviga.

Ablatiiv esineb ainult Kullamaa käsikirja ühes sõnapaaris *pohalt waymolt* 'pühalt vaimult' Muudes tekstides kannab ablatiivi tähendust üldiselt adessiiv.

Translatiiv jaguneb oma lõpu poolest kõige selgemini kahe kirjakeele vahel. Tallinnakeelsetes tekstides on lõpp *-ks*, mis on kirja pandud *x*-iga (*andex, hehx* 'heaks', *kahjux, puchtax* 'puhtaks', *ryckax* 'rikkaks', *sex* 'selleks', *teox, oykex* 'õigeks', *önsax* 'õndsaks'), tartukeelsetes *-s* või *-ss* (*andis* 'andeks', *awusas* 'ausaks', *mada_lass* 'madalaks').

Abessiiv on esindatud ühe adverbitähendusliku sõnaga *āhsyata* 'asjata' tartukeelses Völckeri tekstis.

Komitatiivi tekkimist, postpositsiooni *kaas ~ kaa ~ ga* liitumist sõnatüvega, on eesti kirjakeeles peetud hilisemaks vaatluse all olevate tekstide ajastust, sest postpositsiooni-käändelõpu lahkukirjutamist tüvest esineb veel XVII sajandi lõpukümnenditeni. Ometi esineb kokkukirjutamist juba esimestest tekstidest alates. Kullamaa käsikirjas on *ßwkas* 'sinuga', kirjas *moderile* samas tähenduses *sinnucasy,* Wanradtil-Koellil *temekaes* 'temaga', Völckeril *sinokas* 'sinuga', Boierusel *hälega* 'häälega' ja *wehega* 'väega'

Mitmus

Mitmusena käsitatavaist noomenivormidest on ligi poolesaja kasutamisjuhuga esindatud nominatiiv, teisi käändeid esineb harva, nende moodustamisega on kirjutajad olnud suurtes raskustes.

Nominatiivi lõpul on enamasti (30 esinemisjuhul) mitmuse tunnus, mis on tavaliselt kirjutatud *t*-ga, üksikjuhtudel ka kujul *-tt, -d, -dt* või *-th*. 19 juhul on mitmuse nominatiivina käsitatav vorm tunnuseta. See on ülekaalukalt tartukeelne kasutus (*ayasta ~ ayaste* 'aastad', *arma* 'armsad' *ilya* 'tasased, hilised', *inimise* 'inimesed', *kumba* 'kummad', *laysa* 'laisad', *pühæ* 'pühad', *tunnistaya* 'tunnistajad', *vnitze* 'unised', *usckmatte* 'uskmatud', *ueliæ* 'veljed'), mida tallinnakeelsetes tekstides esineb ainult kolmel korral (vormid *assia* 'asjad' ja *isandee* 'isandad'). *d*-mitmust on tartukeelsetes tekstides 16 korral (*elevet* 'elavad', *iumalat* 'jumalad', *kohlnut* 'surnud', *kolut* 'surelikud', *kæskæt* 'käsud', *mehed, pähstpeiwæt* 'paastupäevad' *pattut* 'patud', *peiwæt* 'päevad', *pühæt* 'pühad', *süd* 'süüd', *döbbrat* 'loomad', *wörat* 'võõrad' Tallinnakeelsed vormid on *ellewat ~ elewet* 'elavad', *hobbosett* 'hobused', *pattudt* 'patud', *pohat* 'pühad', *ryckat* 'rikkad', *sacramentyt* 'sakramendid', *surnut* 'surnud', *sannath* 'sõnad', *vskuset* 'usklikud', *vskwat* 'uskuvad', *witzat* 'vitsad', *wollkat* 'võlad', *önsat* 'õndsad', *erewalitzetuth* '(ära)valitud'

Genitiiv *n*-lõpulisena esineb see vaid kahel juhul – *motlusten* 'mõtiskluste' ja *pattuden* 'pattude', mõlemad 1535. a katekismuses.

Mitmuse tunnusena on ülekaalus *-te*: *isandette* 'isandate', *kunste* 'oskuste', *motlusten, nayßyte ~ neiste* 'naiste', *sundiate* 'kohtunike', *tiedmette* 'teadmiste', (ilma *e*-ta) *südlest* 'süüdlaste', ja *wollalysth* 'võlglaste' *de*-tunnuselised on *pattuden, pühæde*

'pühade', *reyede* 'haavade' ja *silmade*. Vormi poolest raskesti seletatavad on *pasunie* 'pasunate' Boierusel ja *spittale* 'haiglate' Awerbachil.

Partitiiv esineb ainult tartukeelses Boieruse tekstis kolmest sõnast – *archenglit* 'peaingleid', *englit* 'ingleid' ja *rahuit* 'rahvaid', kõik õigel murdepärasel kujul.

Muudest käänetest on mõni üksik näide, nendestki osa ilma vormilise mitmuse tunnuseta. Inessiivis on Wanradtil-Koellil pronoomen *neys* 'nendes' Elatiivi võiksid esindada *ennyst* 'enestest' Wanradtil-Koellil ja *pattust* 'pattudest' Völckeril, allatiivi *inimisselle* 'inimestele' ja *keickelle* 'kõikidele' Awerbachil ning *sullastele* Wanradtil-Koellil; adessiivi allatiivi tähenduses *lapsedel* 'lastel' Wanradtil-Koellil (viimane tervikuna rekonstruktsioon).

Verb

Finiitvormid

Personaal						
	Ind.				Knd.	Imp.
	Pr.	Ipf.	Perf.	Pluskv.	Pr.	Pr.
1.	26					
2.	30		2		1	25
3.	97	18	34	3	6	10
4.	23	1	1			
5.	7	4				16
6.	10					2

Impersonaal			
Indikatiiv			
Preesens	Imperfekt	Perfekt	Pluskvamp.
5	1	11	
(Muid mooduseid impersonaalis ei esine).			

Infiniitvormid

ma-infinitiiv	53
ma-infinitiivi inessiiv	1
ma-infinitiivi abessiiv	1
da-infinitiiv	46
des-gerundiiv	(2)
v-partitsiip	1
nud-partitsiip	48
tud-partitsiip	33

Selles tabelis esitatud arvude puhul tuleb lisaks suurtele ebatäpsuse võimalustele arvesse võtta veel seda, et analüütiliste ajavormide perfekti ja pluskvamperfekti koosseisus olevad partitsiibid ja koopulaverbi preesensi ja imperfektivormid on esitatud kaks korda – nii analüütilise vormi koosseisus kui ka üksikvormina vastavas lahtris.

Mõned verbivormid puuduvad tabelist ka sellepärast, et nende jaoks ei ole tänapäeva vormistikus sobivat kohta. Niisugused on näiteks mõned futuurikonstruktsioonid või modaalverbide abil moodustatud analüütilised ühendid, nagu *ep pehe kaiwatut sama* (ei pea kaevatud saama – 'ei kaevata tulevikus'), *sahp küssitut sahma* (saab küsitud saama – 'küsitakse tulevikus'), *piddap olema muysteth* (peab olema mõistetud – 'tuleb mõista'). Sellelaadiliste vormide üksikasjalikumat analüüsi ei ole tänapäevani ette võetud.

Tabeli arvude taga olevate üksikvormide lühike iseloomustus võiks olla järgmine.

Indikatiivi preesens

Ainsus

1. pööre on ülekaalukalt (16 juhul) kasutusel *n*-lõputa, seda kõigis tartukeelsetes, aga ka tallinnakeelsetes tekstides: *palloma* 'palun ma', *seyssa* 'seisan', *tha ~ taha* 'tahan', *tunnisto* 'tunnistan', *uso* 'usun', *wannu ~ wanno* 'vannun'

n-lõpulised on *tahhan* 'tahan', *toyuetann* 'tõotan', *vssun* 'usun' ja *wannun*. 1. pöörde eitavad vormid on kõik pärit 1535. a. kirjast *moder*'ile: *encke tamha* 'ei taha ma', *encke the* 'ei tea' ja *en thoheme* 'ei tohi ma' (seletused muidugi kaheldavad). Nende koosseisus on siis veel eitusverbi kolm *n*-lõpulist vormi.

2. pöörde vormid on *kanat* 'kannad', *olet ~ olte* 'oled', *pehet ~ pehetse ~ piddat ~ pyddat ~ peat* 'pead', *teed ~ tedeth* 'teed', *wallitzet* 'valitsed' ja *yütlet* 'ütled', seega peaaegu üldiselt *t*-lõpulised. Ainus eitav vorm on Völckeril – *ei pehat* '(sa) ei pea', kus pöördelõpp on liidetud põhiverbile.

3. pööre on täiesti üldiselt *p*-lõpuline, isegi tartukeelses tekstis olevatel vähestel juhtudel: *annaep ~ annip* 'annab', *istup ~ ystup, joxsep* 'jookseb', *jotap* 'joodab', *kaddup* 'kaob', *kaiwap* 'kaebab', *kychwsap* 'kiusab', *koitap* 'koidab', *macksap ~ maksap ~ maxap* 'maksab', *lehep* 'läheb', *pehep ~ piddap ~ pyddap ~ pehap ~ peap* 'peab', *püdep* 'palub', *sap ~ sahp* 'saab', *tahap, teep ~ tegkep ~ tep*

'teeb', *tullep ~ tulep*, *tunnistap*, *wallestap* 'valetab', *wottap* 'võtab', *ytlep* 'ütleb' Erandi moodustavad muidugi verbi *olema* 3. pöörde vormid oma esinemiskujudega *on ~ oen ~ ohn ~ om ~ ohm*, kusjuures kahte viimast esineb ainult tartukeelses tekstis, *n*-ilisi on mõlemal pool.

Eitavatest vormidest kuuluvad siia *ei ole*, *eb pidda ~ ep pehe* 'ei pea', *eb taha* 'ei taha', *ep woip ~ ep woy* 'ei või' Eitusverbi lõpul olev *b ~ p* on enamasti säilinud.

Mitmus

1. pöörde lõpp on kirja pandud variantides *me ~ ma ~ mö ~ m*: *annama ~ aname ~ anname*, *yeme* 'jääme', *muystama* 'mõistame', *olleme* 'oleme', *pallomö* 'palume', *pyddame ~ peam ~ piddama ~ piddame ~ piddeme ~ pyddam ~ peamö* 'peame', *tunneme*, *wßuma* 'usume', *wöyme* 'võime' On ka variant *yeemes* 'jääme'

Eitavaid vorme on kaks: *meye emme wöy* Wanradtil-Koellil ja *ey woyme* Völckeril, mõlemad tähenduses 'me ei või', kuid moodustatud täiesti erinevalt.

2. pöörde vormideks võib pidada *magetac* 'kas magate', *mötlate* 'mõtlete', *otate* 'ootate', *piddat* 'peate', *sate* 'saate' ja *teete*. Kõiki vorme võib nähtavasti pidada *te*-lõpulisteks mõnest kõikuvusest kirjapanekus hoolimata.

3. pöördes on *vat-* ja *vet*-lõpulised vormid *läwet* 'lähevad', *seyswat* 'seisavad', *tunnistusse tawat* 'tunnistavad' ja *woywat* 'võivad' Nendele lisandub *olema*-verb ortograafilistes variantides, kuid põhimõtteliselt samas kujus *omet ~ omat ~ ommat ~ ohmat*. Tänapäevast ainsuslikku kuju tolleaegne kirjakeel mitmuses veel ei tunne.

Imperfekti esindab ainult ainsuse 3. pööre: *ay* 'ajas', *andis*, *asus*, *leppitis* 'lepitas', *murdis*, *oly ~ oli*, *payetys* 'pajatas', *piddis* 'pidi', *tachtis* 'tahtis', *tegi*, *tennedis* 'tänas', *wöth* 'võttis', *erapölgk* 'põlgas ära' Näited osutavad autorite raskustele selle vormi moodustamisel. Ühel juhul esineb ka eitav vorm *eb tachtis*.

Perfekt on kõigil juhtudel moodustatud verbi *olema* olevikuvormist ja *nud*-partitsiibist. Et perfekti mõlemad komponendid esitatakse selles kirjutises näidetena oma kohal nagu lihtvormid, toon siin ainult mõne perfektivormi näite.

Ainsuse 2. pöördes on Boierusel *olet erra kaynut* 'oled ära kaenud' ja *olet andnut* 'oled andnud'; mitmuse 1. pöördes on Awerbachil *olleme andnut*; mitmuse 3. pöördes on *omet wett*[nut]

'(nemad) on võtnud' kirjas *moder*'ile, *on sädanut* 'on sadanud' Boierusel, *ohma tunnistanu* 'on tunnistanud' ja *ohmat nennut* 'on näinud' Awerbachil.

Kõik muud perfekti esinemisjuhud on ainsuse 3. pöörde vormid, nagu nt *on lonuth* 'on loonud', *on ülles töysnut* 'on üles tõusnud', *ohm sündnut* 'on sündinud', *ohm olnut* 'on olnud', *ohm awitanut* 'on aidanud'

Pluskvamperfekti leidub ainult kolmel juhul: *tienut oli* 'teeninud oli' ja *wötnut oli* 'võtnud oli' Boierusel ning *lonut oly* 'loonud oli' Wanradtil-Koellil. Kõik nad on moodustatud põhimõtteliselt samuti kui tänapäeval.

Konditsionaal

esineb ainult olevikuvormides. On üks ainsuse 2. pöörde vorm *ollecksit* 'oleksid', 3. pöörde jaatavad vormid *ollecksis* 'oleks' ja *wöyx* 'võiks' ning eitav *eb ollecksis* 'ei oleks', lisaks veel üks vorm *wöyx,* mida on kasutatud mitmuse 1. pöörde tähenduses */et me/ye.... ryckat ninck /ö/nsat w/öyx/ sada* 'et meie rikkaks ning õndsaks võiks saada' Kõik need vormid on Wanradtilt-Koellilt, teistes allikates konditsionaali ei ole.

Imperatiiv

Selle kõneviisi vormidest on ootuspäraselt rohkem kasutust leidnud 2. pöörde vormid nii ainsuses kui ka mitmuses.

Ainsuse 2. pöörde tähenduses on *ana ~ anna, heytka* 'heida', *kule* 'kuula', *laula, maga, muysta* 'mõista', *olle* 'ole', *palo* 'palu', *pane, sattka* 'saada', *seysa* 'seisa', *ytle* 'ütle' Keelavad-eitavad tähenduses 'ära saada' on *elle ßättyt ~ ella satack ~ errasatta.*

Ainsuse 3. pööret märgivad *awytacko ~ awytacke* 'aidaku', *antkuth* 'andku', *satku ~ sakut ~ sako* 'saagu', *sundküt ~ sündke* 'sündigu', *tulkut ~ tulku* 'tulgu'

Mitmuse 2. pöördes on *heikage* 'hõigake', *icke* 'nutke', *kutzke* 'kutsuge', *kwlge* 'kuulge', *laszke ~ laske, lauluge* 'laulge', *pucke* 'puhuge', *pyhitzagu* 'pühitsege', *soekat* 'sööge', *tuncke* 'tundke' *tennitage* 'tänitage', *wothkat* 'võtke'

Mitmuse 3. pöördes on ainult *panku* 'pangu' ja *kulkut* 'tulgu'

Nagu näidetest ilmneb, on kirjutajatel formatiivide valiku ja nende eristamisega pöördeti mõnigi kord raskusi olnud, kuigi ka eesti murretes ei ole imperatiivi kasutus kuigi ühtlane.

Impersonaal

Vorme leidub vaadeldava perioodi kirjakeeles ainult kuus, kõik indikatiivis ja kõik Wanradti-Koelli katekismuses, neist üks terveni, üks osaliselt rekonstrueeritud.

Preesensis on *andtaxe* 'antakse', *kuthsutaxet* ~ *kutzutax* 'kutsutakse', *tahaxe* ~ *tahadaxe* 'tahetakse'; **imperfekti** esindab ainsana *pettety* 'peteti'

Infiniitvormid

***ma*-infinitiiv** on nendest kõige arvukam. Selle tunnus on *-ma* nagu tänapäevaseski keeles, selle asemel on mõnel korral kirjutatud ka *-me.* Variandid on järgmised: *aytama* ~ *awwitama* 'aitama', *andma, awustama* 'austama', *jema* 'jääma', *culeme* ~ *kuhlma* 'kuulma', *maxma* 'maksma', *muystma* 'mõistma', *needma, olema, pähstoma* 'paastuma', *pallome* ~ *palwuma* 'paluma', *piddama* 'pidama', *pühützama* 'pühitsema', *reckima* 'rääkima', *same* ~ *sama* ~ *sahma* 'saama', *seystma* 'seisma', *sundma* 'kohut mõistma', *tachtma* 'tahtma', *tegkeme* 'tegema', *tullema* ~ *tulema, tunnistama, usseme* ~ *vsckma* 'uskuma', *walmistama, warastama, woyme* ~ *woyma* ~ *wöyma* 'võima', *wotma* 'võtma', *erapölgkma* 'ära põlgama', *erratapma* 'ära tapma', *üleähstma* 'üle astuma', *üllestöysma* 'üles tõusma'

Ühel juhul võib ilmselt rääkida *ma*-infinitiivi inessiivist – *magamas*, ühel juhul abessiivist – *neckmette* 'nägemata'

***da*-infinitiivi** vormistik on märksa kirevam, nagu keeles üldiselt ongi. Levinuim on tunnuse *da*-variant, vahel kirjutatud ka kujul *-de,* mida kasutatakse samades verbitüüpides nagu tänapäevalgi: *yeda* 'jääda', *kannatada, kolda* 'koolda', *mötelda* 'mõtelda', *otada* 'oodata', *palwuda* 'paluda', *panda* 'panna' (murdeline), *piddada* 'pidada', *sada* 'saada', *erakeelda* ~ *errakeleda* 'ära keelata', *vleserretada* 'üles äratada', *ytteldo* 'ütelda'

-da infinitiivi tunnusena on kirjutajatele nii tuntud, et seda kasutatakse vahel ka nendes verbitüüpides, kuhu see rahvakeeles ei

kuulu: *andada* 'anda', *joda* 'juua', *kandada* 'kanda', *karthada* 'karta', *köwteda* 'köita', *löwdade* 'leida', *sewde* 'süüa', *errapeesteda* 'ära päästa'

a-tunnuseliseks (või tunnuseta) infinitiivideks võib pidada vorme *anda, hüeda* 'hüüda', *jetta ~ jätta, sahte* 'saata', *tyede* 'teada', *tehe ~ teha, wotta* 'võtta', *errapæsta* 'ära päästa' Tunnust ei näi olevat vormides *leheta* 'lähetada', *leckatta* 'läkitada', *tecke ~ the ~ thee ~ teh* 'teha' (enamik neist 1535. aasta väga raskesti seletatavast kirjast).

la-tunnust leiame kahes sõnas – *olla* ja *tulla.*

Täiesti seletamatuks jääb 1535. a. kirjas kolm korda esinev vorm *kirigete*, mille tähendus võiks olla 'kirjutada'

***des*-gerundiiviks** võib nähtavasti pidada Boieruse tekstis esinevat vormi *weten* 'võttes' ja Wanradtil-Koellil mahatõmmatud ja *nud*-partitsiibiga asendatud sõnakuju *wessuds* 'väsides'

***v*-partitsiip** adjektiivses tähenduses mitmuse nominatiivi vormis on Wanradti-Koelli katekismuses *uskwat* 'uskuvad'

***nud*-partitsiibi** tunnus nii tallinna kui tartu keeles on üldiselt *-nut,* vahel kirja pandud ka kujul *-nuth, -nudt, -nud* või *-nüt*: *awitanut* 'aidanud', *andnut, armatanut* 'halastanud', *astnut* 'astunud', *kaynut* 'kaenud', *kannetanut ~ kannatanut, kescknut* 'käskinud', *lonuth* 'loonud', *leckytanut* 'läkitanud', *maddanut* 'matnud', *mennut ~ minnut* 'läinud' *nennut* 'näinud', *olnut, pöhitzenüt* 'pühitsenud', *sanudt* 'saanud', *sädanut* 'sadanud', *surnudt ~ surrenut ~ surnut ~ surnud* (mõned neist tänapäeva substantiivi *surnu* mitmuse nominatiivi tähenduses), *sündnut ~ sündnüt* 'sündinud', *tienut* 'teeninud', *tehnut* 'teinud', *tulenuth ~ tolnut* 'tulnud', *töysnut* 'tõusnud', *walgutanut* 'alandanud', *wettnud ~ wötnut* 'võtnud', *wessinuth* 'väsinud', *errasurnut* 'ära surnud', *ülesminnut* 'üles läinud', *ülestausnut* 'üles tõusnud'

Ühel juhul, nimelt tartukeelses Awerbachi tekstis, leidub *t*-ta vorm *tunnistanu* 'tunnistanud', Kullamaa käsikirjas on *swrn* 'surnud'

***tud*-partitsiip** on enamasti moodustatud tunnusega *-tut* (*-tet, -tuth*), kusjuures tunnusele eelnev sufiks *-ta-* võib välja langeda nagu murreteski: *antuth, kaiwatut* 'kaevatud', *küßitut* 'küsitud', *leppitut, mattetut* 'maetud', *njmmitut ~ nymitut* 'nimetatud', *poduth ~ podut* 'poodud', *phowhatut* 'pühitsetud' (verbist *pühama*), *pöhitzetut* 'pühitsetud', *seetut* 'seatud', *terwütewt* 'tervitatud',

tunnistut 'tunnistatud', *täydethut* 'täidetud', *tennetet* 'tänatud', *åppetut* 'õpetatud', *erewalitzetuth* '(ära)valitud'

Esineb ka *t*-tunnusega moodustatud partitsiipe: *kesset* 'kästud', *mahamattet* 'maha maetud', *muysteth* 'mõistetud', *phuhet ~ puchet ~ pühæt* 'pühitsetud (pühatud)', *tervet* 'tervitatud'

tu- ~ du-tunnusega vorme on kaks: Wanradtil-Koellil *podw* 'poodud' ja Völckeril *ülessääto* 'üles seatud' Seletamatuks jäävad Awerbachi viiel korral esinev *auwusts* tähenduses 'austatud' ja Kullamaa käsikirjas olev *pohulut* 'pühitsetud'

Siinsest ülevaatest on välja jäetud juhtumid, kus eesti sõnu on käänatud võõrkeelses tekstis ja käänetes, samuti väga üksikud nii vormilt kui grammatiliselt tähenduselt seletamatud sõnakujud.

KIRJANDUS

Alvre, P. 1997, Kas XVI sajandi eestikeelse kirja kirjutaja oli soomlane? – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 543–546.

Biezais, H., Saareste, A. 1954, Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. – Virittäjä, s. 47–61.

Helk, V. 1973–1974, Album amicorum. Reisialbumitest ja nende eestikeelsetest sissekannetest. – Tulimuld, 1973, nr 3, lk 141–150; nr 4, lk 205–211; 1974, nr 1, lk 24–29.

Johansen, P. 1923, Estnische Gebete aus Goldenbeck. (Die ältesten estnischen Schriftdenkmäler). Mit 2 photographischen Reproduktionen. – Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv. IV Folge, Reval.

Johansen, P. 1930, Analecta estonica. – Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 207–215.

Jussila, R. 1996, Onko muodikkain yleisintä? – Hiidenkivi 6, s. 26–27.

Kivimäe, J. 1975, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 197–207.

Kivimäe, J. 1997, Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 315–326.

Kobolt, E. 1929, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel, nr 7–8, lk 129–169.

Liivaku, U. 1995, Eesti raamatu lugu, Tallinn.

Mägiste, J. 1970, Vanhan kirjaviron kysymyksiä, Helsinki.

Rapola, M. 1960, Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Tietolipas 22, Helsinki.

Saareste, A. 1923, 400-a. vanune leid Eestis. – Eesti Keel, nr 4, lk 97–104; nr 5/6, lk 136–149.

Saareste, A. 1937. Eesti keel XIII–XVI sajandil. – Eesti ajalugu II. Keskaeg, lk 423–436, Tartu.

Saareste, A., Cederberg, A. R. 1927, Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, I vihk, Tartu.

Saareste, A., Cederberg, A. R. 1929–1931, Eesti kirjakeele vanemaid mälestisi 1524–1739, II vihk, Tartu.

Salu, H. 1974, Eesti vanem kirjandus. Teine, täiendatud trükk, Rooma.

Schützeichel, R. 1989, Althochdeutsches Wörterbuch, Tübingen.

Vahtre, S. 1990, Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227, Tallinn.

Weiss, H. 1963, Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. – Zeitschrift für Ostforschung, 4, S. 688–699.

Weiss, H., Johansen, P. 1930, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – Beiträge zur Kunde Estlands XV, 4, S. 95–133.

Weiss, H., Johansen, P. 1935, 400-aastane eesti raamat. Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast, Tallinn.